

УДК 373:378.147.016:908(477) «1985/1991»

АДОБАШ Віктор,
аспірант кафедри історії і культури України
та спеціальних історичних дисциплін
Університету Григорія Сковороди в Переяславі
(м. Переяслав, Україна)
KOBAA035@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0914-1187>

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА РОБОТА В ЗАКЛАДАХ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ УРСР В 1985-1991 рр.

У статті висвітлено основні напрями пошукової історико-краєзнавчої роботи в закладах шкільної освіти в умовах соціокультурних змін 1985-1991 рр. Історико-краєзнавчі студії, як складова навчально-виховної роботи в загальноосвітніх школах, потребували демократичних змін. Серед напрямів історико-краєзнавчої роботи в школах можна виділити організацію та діяльність шкільних музеїв; співпрацю з історико-краєзнавчими та пам'яткоохоронними організаціями; реалізацію пошукової роботи, проведення конференцій, олімпіад тощо. Важливими осередками патріотичного виховання учнів вважалися шкільні музеї і кімнати бойової слави.

Одним із напрямів історико-краєзнавчої роботи шкільних закладів була співпраця з Українським товариством охорони пам'яток історії та культури, які на початок 1987 р. у своїх осередках об'єднували 3 млн. школярів.

Попри домінування радянської ідеології у проведенні багатьох історико-краєзнавчих заходів ця робота пожвавила співпрацю науковців, освітян, засобів масової інформації, пробуджувала інтерес до історії свого краю і України, що було позитивним явищем у формуванні національних основ освіти України.

Ключові слова: УРСР, перебудова, лібералізація, освіта, школа, виховання, патріотизм, шкільні музеї, краєзнавство, Товариство охорони пам'яток історії та культури.

HISTORICAL-LOCAL HISTORY WORK IN SECONDARY EDUCATION INSTITUTIONS OF USSR IN 1985-1991

The main directions of search historical and local history work in school education institutions in the conditions of socio-cultural changes of 1985-1991 are

reflected in the article. Historical and local history studies were one of the areas of educational work in secondary schools that needed democratic changes. Among the areas of historical and local history work in schools, it is possible to single out the organization and activity of school museums; cooperation with historical and local history and monument protection organizations; the implementation of search work, conferences, competition, etc. School museums and rooms of military glory, were considered important centers of patriotic education for students.

An important direction of the historical and local history work of school institutions was cooperation with the Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments. It had 3 million schoolchildren in their centers at the beginning of 1987.

Despite the dominance of the Soviet ideology in organization of many historical and local history events, this work revived the cooperation of scientists, educators, mass media, and awakened interest in the history of their region and Ukraine. This was a positive phenomenon in the formation of the national foundations of Ukrainian education.

Keywords: Ukrainian SSR, Perestroika, liberalization, education, school, upbringing, patriotism, school museums, local history, Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments.

Постановка проблеми. Система освіти незалежної України у 1991 р. успадкувала радянську модель загальноосвітньої школи з її досягненнями і проблемами. Варто зауважити, що радянська влада приділяла велику увагу освітнім закладам як осередкам навчання та виховання громадян. Разом з тим, у навчально-виховному процесі домінували ідеологічні фактори, які пронизували зміст навчальних предметів і фактично визначали форми і методи роботи вчителя, суттєво дегуманізуючи навчально-виховний процес. Адже метою роботи радянських закладів освіти було формування радянських громадян на основі засад матеріалізму, атеїзму, інтернаціоналізму, що вихолощувало національну складову освіти. У другій половині 1980-х рр., в умовах наростання кризи радянської політичної системи, відбувалися трансформації освітнього процесу у школах УРСР, вчителі постали перед непростим завданням оновлення змісту навчальних програм, оптимізації технічних засобів навчання, методичного інструментарію роботи з учнями. Одним із напрямів навчально-виховної роботи в школах було залучення учнів до історичних та

краєзнавчих студій, виховання основ патріотизму через дослідження, вивчення та популяризацію історії власного краю, бережливого ставлення до об'єктів культурної спадщини, любові до рідного краю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія історії України періоду «перебудови» більшою мірою сконцентрована на питаннях політичного розвитку України, пожвавлення громадських рухів, економічного процесу у зв'язку з курсом на побудову ринкової економіки тощо [2; 3]. Зокрема, автори акцентували увагу на соціальних факторах політичних перетворень, показали суперечливість економічного розвитку в умовах наростання кризи. Проблеми розвитку освіти ще не знайшли всебічного висвітлення в науковій літературі. Напрацювання в даному напрямі здійснені Р. Потапенко [7; 8], котра через призму професійної діяльності науково-педагогічної інтелігенції показала становище та розвиток закладів освіти в умовах курсу реформ, у тому числі розвиток українознавчих студій в закладах освіти України. Вплив краєзнавчих матеріалів на оновлення навчально-виховного процесу закладів середньої освіти УРСР на регіональному рівні окреслено в публікації О. Тарапон [14]. Однак проблеми розвитку шкільної освіти в умовах лібералізації 1985-1991 рр. ще не знайшли комплексного висвітлення, у тому числі не дістало окремого розгляду питання історико-краєзнавчої діяльності в школах України.

Метою статті є аналіз особливостей організації історико-краєзнавчої роботи в закладах шкільної освіти УРСР в умовах процесів лібералізації 1985-1991 рр.

Виклад основного матеріалу. Діяльність культурно-освітніх громадських організацій в радянській державі спрямовувалася на виконання ідеологічно-пропагандистських функцій, тому до їх роботи широко залучалися освітяни. Часто проведення різних культурних заходів відбувалося на базі закладів освіти – від шкільних до університетських. З іншого боку, потенціал

культурно-мистецьких, наукових, громадських організацій спрямовувався на реалізацію просвітницько-виховних заходів.

Курс на «перебудову», розпочатий у 1985 р., передбачав розширення гласності та побудову «гуманного та демократичного соціалізму» в СРСР, а відтак, виправлення деформацій в національному питанні та демократизації суспільного життя в державі [12, с.8]. Оновлення суспільства через реформи фактично означало бажання вищого партійного керівництва реанімувати радянську систему, криза якої до середини 1980-х рр. стала очевидною. Одним із засобів «оновлення» було повернення до національної історії та краєзнавства, дозволене і санкціоноване «згори». Зокрема, XXVII з'їзд КПРС 1986 р. і червневий Пленум ЦК КПРС серед завдань у розбудові комуністичного суспільства визначили необхідність глибоко досліджувати національну історію, розгорнути дослідження історичного краєзнавства, місцевої історії. У зв'язку з поставленими завданнями, у 1986 р. в Києві наукова рада АН СРСР з історії демографії і історії географії та Інститут історії СРСР АН СРСР провели першу Всесоюзну конференцію з історичного краєзнавства «XXVII з'їзд КПРС та задачі історичного краєзнавства» [13, арк. 2-3].

Не дивлячись на директивний поштовх, це посприяло розвитку краєзнавчих студій і загалом легалізувало українознавство як наукову галузь і навчальний курс. Як слушно зауважує дослідник В. Смолій, курс «перебудови» унікальний тим, що суспільство, засвоївши нав'язані державою «згори» цінності, почало реально впливати на хід реформаторських ініціатив, формуючи атмосферу гласності і плюралізму думок [12, с. 9]. Краєзнавство мало стимулювати навчально-виховний процес, підвищити дослідницьку активність учнів, посилити їх громадянську позицію та патріотичну свідомість в їх радянському трактуванні. Зрештою, розвиток краєзнавчих студій на кінець 1980-х – початок 1990-х рр. призвів до посилення національної складової освіти, повернення в історію репресованих імен, подій вітчизняної історії.

Відхід від офіційно-декларованих постулатів відбувався поступово, тому в історико-краєзнавчій роботі шкіль часто не було системності і багато що залежало від ініціативи педагогів. Тому нерідко в цей період співіснували і патетичні заклики офіційного керівництва держави розвивати пошукову справу, і його байдужість при реалізації конкретних освітніх ініціатив. Особливість історико-краєзнавчої роботи другої половини 1980-х рр. полягає в тому, що, з одного боку, у пресі та науково-освітньому просторі пропагується політика партії, комуністична ідеологія, домінують всі ідейні наративи радянського режиму, ідеалізується ленінська національна політика тощо. З іншого боку, відбувається повернення до народно-обрядової культури, прогресивні видання УРСР (наприклад «Літературна Україна», «Українська мова та література в школі») почали друкувати твори заборонених раніше авторів, народознавчі матеріали, місцеві періодичні видання започатковували краєзнавчі рубрики, що знайомили читачів з видатними, невідомими доти постатями і подіями, що створювало сприятливу базу для введення краєзнавчих студій в освітній процес [14, с. 55-57].

Важливими напрямками навчально-виховної роботи у школах досліджуваного періоду були історична, краєзнавча, а серед форм її проведення виділяємо: організацію та діяльність шкільних музеїв; співпрацю з історико-краєзнавчими та пам'яткоохоронними організаціями, закладами; проведення пошукової роботи, конференцій, олімпіад тощо.

Серед радянських патріотичних ідейно-виховних наративів того періоду велику роль відігравала тема Другої світової війни, яка в навчальній і науковій літературі трактувалася як Велика Вітчизняна війна. Сьогодні написано багато робіт з питань формування і поширення радянських історичних міфологем. Серед них тема «Великої Вітчизняної війни» і «провідної ролі СРСР» в перемозі над «фашизмом», міфологема «9 Травня», концепт «Великої Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні» – як спільної перемоги

«єдиного радянського народу». Як зазначив дослідник Я. Потапенко, ці наративи стали потужними ідеологемами російсько-радянської пропаганди, котрі, «паразитуючи на ностальгії широкого загалу за «радянським минулим», уповільнили наше «виповзання» з Росії [9, с. 114]. На наше переконання, науково-освітня діяльність радянського періоду, у т. ч. доби «перебудови», відіграла вагому роль у поширенні та закріпленні відповідних міфологем про Другу світову війну, популяризації яких приділялася велика увага в навчально-виховній роботі закладів освіти. Для прикладу, термін «Велика Вітчизняна війна» в науковому і правовому просторі України був поширений до початку російсько-української війни 2014 р., назву Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» було змінено лише в липні 2015 р. (Наказ Міністерства культури № 494 від 16.07.2015), лише в 2017 р. Верховна Рада України схвалила зміни до закону «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», де радянський термін «Велика Вітчизняна війна» було замінено на «Друга світова» (Закон № 2203-VIII від 14.11.2017).

У навчально-виховній роботі шкіл досліджуваного періоду тема «Великої Вітчизняної війни» виступала засобом радянського ідейно-патріотичного виховання, прищеплення радянських цінностей «інтернаціоналізму», «дружби народів», почуття ненависті до «фашизму», любові до радянської батьківщини, поваги до «радянського народу», що фактично означало зденаціоналізовану спільноту «будівників комунізму» і т. д. Оскільки тема «Великої Вітчизняної війни» подавалася в радянському трактуванні, вважаємо доцільним використання у статті саме цього терміну при аналізі історико-краєзнавчої роботи в школах. Адже метою шкільних музеїв чи куточків було акцентування на «радянському патріотизмі», краєзнавчий матеріал мав слугувати засобом посилення сприйняття офіційної концепції подій війни.

У 1970-1980-х рр. важливими осередками радянського патріотичного виховання учнів вважалися шкільні музеї і кімнати бойової слави, експозиції яких висвітлювати героїзм радянського народу у «Великій Вітчизняній війні». Взірцем в їх організації виступали школи Києва та великих міст. У школах музеї ставали місцем зустрічей з ветеранами війни, партії і комсомолу, проведення піонерських зборів, конкурсів, уроків мужності тощо. Часто шкільні музеї були центром координації патріотичних заходів, поїздок до міст-героїв, подорожей по місцях бойової слави тощо. Власне шкільні музеї були частиною цілісної виховної системи радянського патріотизму. Часто школам, піонерським і комсомольським дружинам, музеям бойової слави присвоювали ім'я героїв Великої Вітчизняної війни, музеї вміщували спогади, фото, особисті речі та автографи ветеранів тощо [16, с. 49].

Крім того, зусиллями освітян відкривалися краєзнавчі музеї, проводилися краєзнавчі науково-освітні заходи. Так, з ініціативи вчителя Великоцвільської середньої школи Ємільчинського р-ну Житомирської обл. М. Жилюка у квітні 1985 р. було відкрито шкільний музей хліба, що демонстрував історію українського хліба та хліба багатьох країн світу, було налагоджено зв'язки з науковцями [10, с. 58]. Ще з 1980 р., за ініціативою Інституту історії АН УРСР, регулярно проводилися історико-краєзнавчі конференції [15, с. 55]. У жовтні 1988 р. у Полтаві було проведено першу Всесоюзну наукову конференцію з історичного краєзнавства. Серед її організаторів були академічні установи, міністерства культури, освіти, інші провідні культурні та видавничі установи СРСР та України, що привернуло увагу до краєзнавства як науки і сфери громадської роботи та вивело даний напрямок на новий рівень. Це давало можливість активізувати та консолідувати краєзнавчо-просвітницьку роботу в Україні, відкривало нові перспективи краєзнавчої роботи в закладах освіти. Конференція показала готовність наукових, культурно-освітніх закладів, відповідних міністерств скоординувати зусилля в напрямку розвитку та

популяризації краєзнавчої роботи [6, с. 50]. Опорними пунктами краєзнавчої діяльності на місцях розглядалися регіональні (обласні) центри при університетах і педінститутах. Ставилося і питання щодо створення республіканського журналу «Історичне краєзнавство» [15, с. 56].

Краєзнавству відводилася вагома виховна роль, тому науковці АН СРСР наголошували, що у зборі краєзнавчих матеріалів можуть брати участь не лише кваліфіковані вчені, але й учні середніх шкіл, які під керівництвом досвідчених дослідників можуть проводити опитування населення, виявляти старовинні предмети, переглядати пресу тощо [5, с. 50]. Краєзнавство, таким чином, розглядалося як об'єднавча основа для молоді навколо певних занять науково-пошукового характеру [5, с. 51].

Разом з тим, керівник відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії АН УРСР, академік П. Тронько висловлював занепокоєння щодо стану викладання історії рідного краю в навчальних закладах усіх рівнів. Як складова історичної науки краєзнавство викладалося лише у педвузах та інститутах культури і то за старими програмами. У школах та профтехучилищах лише кілька годин відводилося на тему «Рідний край» в курсах історії УРСР та СРСР, що не дозволяло охопити усі питання. Вчений висловлював побажання ввести нормативний курс «Історія рідного краю», факультатив «Пам'ятки історії та культури» в загальноосвітніх школах, вищих та середній навчальних закладах [15, с. 56].

Робота з історичного краєзнавства дуже часто координувалася Українським товариством охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК), первинні організації якого станом на 1986 р. об'єднували близько 18 млн. ентузіастів, серед яких були і освітяни, і школярі. Тому свою науково-дослідну роботу Товариство координувало не лише з архівними, академічними установами, науковцями історичних, краєзнавчих, художніх музеїв, але й з міністерствами культури, освіти, вищими навчальними закладами [17, с. 5].

Ця співпраця схвалювалася на рівні керівництва системи освіти УРСР, адже у ній вбачали засіб оновлення радянської системи виховання. Так, заступник міністра освіти УРСР І. Хоменко у виступі на V з'їзді Українського товариства охорони пам'яток історії та культури 1987 р. наголошував на взаємозв'язку роботи Товариства зі сферою освіти та комуністичного виховання підростаючого покоління, його патріотичної свідомості, високих духовних ідеалів [11, с. 12]. Попри ідеологічну мету, залучення освітян до пам'яткоохоронної і краєзнавчої роботи мало позитивні наслідки для дослідження, популяризації, збереження пам'яток національної культури, а згодом і введення відповідних матеріалів у навчальний процес.

На початок 1987 р. майже 3 млн. школярів були об'єднані в 93 тис. експедиційних загонів, що діяли в рамках Товариства охорони пам'яток історії та культури, у школах і позашкільних закладах України діяло понад 5 тис. музеїв, де було зібрано важливі експонати. Заступник міністра наголосив на їх цінності як арсеналу педагогічного впливу і джерела «виховання мужності, працелюбства, вірності комуністичним ідеалам» [11, с. 13]. Міністерство освіти УРСР у нових навчальних програмах передбачило обов'язкове використання матеріалів історії і культури рідного краю, широке ознайомлення учнів на уроках з місцевими пам'ятками і об'єктами [11, с. 13].

Крім того, базою для первинних організацій Товариства нерідко виступали науково-освітні, культурні заклади. Наприклад, у другій половині 1980-х рр. функціонували первинні організації Товариства в інститутах, школах тощо. Так, головою первинної організації Товариства Ямненської середньої школи на Сумщині була заслужений вчитель УРСР Н.Ф. Стативка, котра, крім педагогічної роботи, читала по 3-4 просвітницькі лекції з питань пам'яткоохоронної справи, брала участь у роботі сільського історико-краєзнавчого музею, організовувала виховні заходи для молоді [4, с. 4].

Часто навчальні заклади ставали базою проведення заходів з популяризації пам'яток історії і культури, краєзнавчих здобутків. Так, у квітні 1987 р. правління Білоцерківської міської організації УТОПК на базі середньої школи № 1 провело цикл тематичних вечорів «Пам'ятки історії розповідають», що супроводжувалися виставками краєзнавчої літератури та фото історичних пам'яток Білої Церкви [18, с. 29]. Навесні 1987 р. правління Закарпатської обласної організації УТОПК разом з обласною станцією юних туристів на базі Хустської школи-інтернату провело олімпіаду юних істориків-краєзнавців та дослідників пам'яток [1, с. 58].

Серед форм взаємодії УТОПК і шкільної молоді були конференції. Так, на початку 1986 р. Бродівська районна організація Товариства Львівської обл. спільно з органами комсомолу та освіти прийняла рішення про проведення історико-краєзнавчої конференції. У березні в усі школи було розіслано примірну тематику досліджень, до проведення яких було залучено учнів старших класів. Оскільки партійне керівництво засобами краєзнавчої роботи намагалося популяризувати історію радянської держави, тому обов'язковими були ідеологічні напрями пошукової роботи, пов'язані з діяльністю радянських партизан, підпільників, революціонерів тощо. Основними напрямками краєзнавчої роботи учнів Бродівського району стали:

1) Збір усних свідчень учасників революційного руху на західноукраїнських землях, ветеранів партії, війни та праці, старожилів. Було записано 56 спогадів;

2) Збір фольклорних та топонімічних матеріалів – 6 казок, 18 пісень, 12 легенд і переказів, понад 700 топонімів та гідронімів [1, с. 58].

Систематизовані матеріали школярів лягли в основу рефератів, 12 з яких були представлені на першій районній історико-краєзнавчій конференції, що відбулася 7 січня 1987 р. в Бродівській середній школі № 2. Зібрані матеріали та реферати було передано в краєзнавчий музей, а проведення конференції

планувалося щорічно. Серед найкращих було визнано дослідження десятикласниць «Оборонні бої радянських воїнів під Бродами в червні 1941 року» та «Про що розповідають географічні назви Вербичівка, Оріхівчиха і Макрополя» [1, с. 58]. Таким чином, поступово в шкільну дослідницьку роботу вводилися матеріали з краєзнавства, фольклору і топоніміки.

Серед проблем історико-краєзнавчої роботи в шкільних закладах освіти часто відмічалися відсутність методичної допомоги й уваги місцевого керівництва до освітніх ініціатив, брак матеріального стимулювання, що нерідко зводило добрі починання нанівець, загибель багатьох експонатів шкільних музеїв, недостатнє введення краєзнавства до шкільної програми тощо. Однак процеси лібералізації доби перебудови стали переломними в організації історико-краєзнавчих студій у системі шкільної освіти, що часто було заслугою активістів як освітян, так і громадських організацій.

Висновки. Однією зі складових навчально-виховної роботи у школах періоду 1985–1991 рр. була історична, краєзнавча робота, а серед форм її реалізації виділяємо: організацію та діяльність шкільних музеїв; співпрацю з історико-краєзнавчими та пам'яткоохоронними організаціями; проведення пошукової роботи, конференцій, олімпіад тощо. Інтеграція краєзнавчої роботи в освітній процес розглядалася вищим партійним керівництвом держави як важлива складова виховного процесу учнів, хоч розширення годин на викладання краєзнавчих дисциплін відбувалося повільно. Попри домінування радянської ідеології у проведенні багатьох історико-краєзнавчих заходів, ця робота активізувала співпрацю науковців, освітян, громадських організацій, засобів масової інформації в дослідженні, збереженні та популяризації історико-культурної спадщини України, пробуджувала інтерес до історії свого краю. Це позитивно вплинуло на формування національних основ освіти України в подальшому.

Список використаних джерел та літератури

1. Арбітайло І. Вчаться краєзнавці. *Пам'ятники України*. Інформаційно-методичний бюлетень Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. 1987. № 3. С. 58.
2. Даниленко В. М., Смольницька М. К. Шлях до незалежності: громадські рухи й суспільні настрої в УРСР другої половини 1980-х рр. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 4-22. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2011_4_4
3. Даниленко В., Коцур В. Українська незалежність як історична неминучість. *Український історичний журнал*. 2021. Число 4. С. 4-22. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2021_4_3
4. За стратегією прискорення. Добірка листів. *Пам'ятники України*. Інформаційно-методичний бюлетень Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. 1987. № 3. С. 2-4.
5. Лихачов Д. Краєзнавство як наука і як діяльність. *Пам'ятники України*. Інформаційно-методичний бюлетень Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. 1988. № 1. С. 50-51.
6. Перша Всесоюзна наукова конференція з історичного краєзнавства. *Пам'ятники України*. Інформаційно-методичний бюлетень Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. 1988. № 1. С. 50-51.
7. Потапенко Р. М. Науково-освітня інтелігенція в процесах трансформації українознавчих студій в період суспільно-політичних перетворень (1985 – 1991). *Наукові записки з української історії: збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 46. С. 225-232.
8. Потапенко Р. Науково-педагогічна інтелігенція Української РСР в умовах соціогуманітарних трансформацій. Монографія. Корсунь-Шевченківський: Майдаченко І. С. 2021. 298 с.
9. Потапенко Я. Концепт «Великої Перемоги» як антиукраїнська ідеологема кремлівської пропаганди: спроба комплексного міждисциплінарного аналізу. *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 2015. Вип. 36. С. 112-121.
10. Причетні до всього. «Круглий стіл» «ПУ». *Пам'ятники України*. Інформаційно-методичний бюлетень Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. 1988. № 1. С. 58-59.
11. V з'їзд Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Обговорення доповіді (закінчення). *Пам'ятники України*. Інформаційно-методичний бюлетень Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. 1987. № 2. С. 12-19.
12. Смолій В. Горбачовська «перебудова»: український контекст (до 30-річчя проголошення курсу). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Збірник статей / Відп. ред. В. М. Даниленко. Вип. 21: Спеціальний: Матеріали «круглого столу» «Горбачовська «перебудова»: український контекст (до 30-

річчя проголошення курсу)» (м. Київ, Інститут історії України НАН України, 21 травня 2015 р.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 328 с. С. 8-11. URL: http://history.org.ua/LiberUA/xxx_2016_21/xxx_2016_21.pdf

13. Справки отделов ЦК компартии Украины о проведении мероприятий по вопросам идеологической работы, науки, культуры. *Центральний державний архів громадських об'єднань та українців*. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2227. 94 арк.

14. Тарапон О., Адобаш В. Матеріали переяславської періодики кінця 1980-х – початку 1990-х рр. як джерело оновлення навчально-виховного процесу закладів середньої освіти УРСР. *Матеріали I Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку сучасної науки в країнах Європи та Азії»*. 31 жовтня 2022 р. Збірник наукових праць. Переяслав, 2022. С. 55-57.

15. Тронько П. Історичне краєзнавство на Україні. Досвід, проблеми, перспективи. *Пам'ятники України*. Інформаційно-методичний бюлетень Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. 1988. № 1. С. 54-56.

16. Стрельський Г., Абаймов В. Осередки патріотичного виховання учнів. *Пам'ятники України*. Інформаційно-методичний бюлетень Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. 1979. № 3 (41). С. 49.

17. Тронько П. Охороняти і примножувати. *Пам'ятники України*. Інформаційно-методичний бюлетень Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. 1986. № 4. С. 4-7.

18. Хроніка. *Пам'ятники України*. Інформаційно-методичний бюлетень Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. 1987. № 3. С. 29.

References

1. Arbitailo, I. (1987). Vchatsia kraieznavtsi [Local historians study]. *Pamiatnyky Ukrainy. Informatsiino-metodychnyi biuleten Ukrainskoho tovarystva okhorony pamiatok istorii ta kultury* – Monuments of Ukraine. Informational and methodological bulletin of the Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments, no. 3, p. 58 [In Ukrainian].

2. Danylenko, V. M., & Smolnitska, M. K. (2011). Shliakh do nezalezhnosti: hromadski rukhy y suspilni nastroi v URSR druhoi polovyny 1980-kh rr. [The path to independence: public movements and public attitudes in the Ukrainian SSR in the second half of the 1980s.] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* – Ukrainian historical magazine, no. 4, pp. 4-22. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2011_4_4 [In Ukrainian].

3. Danylenko, V., & Kotsur, V. (2021). Ukrainska nezalezhnist yak istorychna nemynuchist [Ukrainian independence as a historical inevitability]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* – Ukrainian historical magazine, issue 4, pp. 4-22. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2021_4_3 [In Ukrainian].

4. (1987). Za stratehiieiu pryskorennia. Dobirka lystiv [According to the acceleration strategy. A collection of letters]. *Pamiatnyky Ukrainy. Informatsiino-metodychnyi biuleten Ukrainskoho tovarystva okhorony pamiatok istorii ta kultury* – Monuments of Ukraine. Informational and methodological bulletin of the Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments, no. 3, pp. 2-4 [In Ukrainian].

5. Lykhachov, D. (1988). Kraieznavstvo yak nauka i yak diialnist [Local studies as a science and as an activity]. *Pamiatnyky Ukrainy. Informatsiino-metodychnyi biuleten Ukrainskoho tovarystva okhorony pamiatok istorii ta kultury* – Monuments of Ukraine. Informational and methodological bulletin of the Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments, no. 1, pp. 50-51 [In Ukrainian].

6. (1988). Persha Vsesoiuzna naukova konferentsiia z istorychnoho kraieznavstva [The First All-Union Scientific Conference on Historical Local History]. *Pamiatnyky Ukrainy. Informatsiino-metodychnyi biuleten Ukrainskoho tovarystva okhorony pamiatok istorii ta kultury* – Monuments of Ukraine. Informational and methodological bulletin of the Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments, no. 1, pp. 50-51 [In Ukrainian].

7. Potapenko, R. M. (2019). Naukovo-osvitnia intelihtentsiia v protsesakh transformatsii ukrainoznavchykh studii v period suspilno-politychnykh peretvoren (1985-1991) [Scientific and educational intelligentsia in the processes of transformation of Ukrainian studies in the period of socio-political transformations (1985-1991)]. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: zbirnyk naukovykh statei* – Scientific notes on Ukrainian history: a collection of scientific articles. Pereiaslav-Khmelnitskyi, issue 46, pp. 225-232 [In Ukrainian].

8. Potapenko, R. (2021). Naukovo-pedahohichna intelihtentsiia ukrainskoi RSR v umovakh sotsiohumanitarnykh transformatsii. Monohrafiia [The scientific and pedagogical intelligentsia of the Ukrainian SSR in the conditions of socio-humanitarian transformations. Monograph]. Korsun-Shevchenkivskyi [In Ukrainian].

9. Potapenko, Ya. (2015). Kontsept «Velykoi Peremohy» yak antyukrainska ideolohema kremlivskoi propahandy: sproba kompleksnoho mizhdystsyplinarnoho analizu [The concept of «Great Victory» as an anti-Ukrainian ideology of Kremlin propaganda: an attempt at a complex interdisciplinary analysis]. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: zbirnyk naukovykh statei* – Scientific notes on Ukrainian history: a collection of scientific articles. Pereiaslav-Khmelnitskyi, issue 36, pp. 112-121 [In Ukrainian].

10. (1988). Prychetni do vsogo. «Kruhlyi stil» «PU» [Involved in everything. «Round Table» «PU»]. *Pamiatnyky Ukrainy. Informatsiino-metodychnyi biuleten Ukrainskoho tovarystva okhorony pamiatok istorii ta kultury* – Monuments of Ukraine. Informational and methodological bulletin of the Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments, no. 1, pp. 58-59 [In Ukrainian].

11. (1987). V zizd Ukrainskoho tovarystva okhorony pamiatok istorii ta kultury. Obhovorennia dopovidi (zakinchennia) [5th Congress of the Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments. Discussion of the report (end)]. *Pamiatnyky Ukrainy. Informatsiino-metodychnyi biuleten Ukrainskoho tovarystva okhorony pamiatok istorii ta kultury* – Monuments of Ukraine. Informational and methodological bulletin of the Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments, no. 2, pp. 12-19 [In Ukrainian].

12. Smolii, V. (2016). Horbachovska «perebudova»: ukraïnskyi kontekst (do 30-richchia proholoshennia kursu) [Gorbachev's «perestroika»: the Ukrainian context (to the 30th anniversary of the announcement of the course)]. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka. Zbirnyk statei / Vidp. red. V. M. Danylenko. Vyp. 21: Spetsialnyi: Materialy «kruhloho stolu» «Horbachovska «perebudova»: ukraïnskyi kontekst (do 30-richchia proholoshennia kursu)»* (m. Kyiv, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 21 travnia 2015 r.). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. pp. 8-11. ULR: http://history.org.ua/LiberUA/xxx_2016_21/xxx_2016_21.pdf [In Ukrainian].

13. Spravki otdelov CK kompartii Ukrainy o provedenii meropriyatiï po voprosam ideologicheskoy raboty, nauki, kultury [Certificates from departments of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine on holding events on issues of ideological work, science, and culture]. Centralnij derzhavnij arhiv gromadskih ob'ednan Ukrayini (m. Kiyiv). F. 1. Op. 32. Spr. 2227 [In Russian].

14. Tarapon, O., & Adobash, V. (2022). Materialy pereiaslavskoi periodyky kintsia 1980-kh – pochatku 1990-kh rr. yak dzherelo onovlennia navchalno-vykhovnoho protsesu zakladiv serednoi osvity URSR [Materials of Pereiaslav periodicals of the late 1980s and early 1990s as a source of updating the educational process of secondary education institutions of the Ukrainian SSR]. *Materialy L Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi internet-konferentsii «Problemy ta perspektyvy rozvytku suchasnoi nauky v krainakh Yevropy ta Azii»*. 31 zhovtnia 2022 r. Zbirnyk naukovykh prats [Materials L of the International Scientific and Practical Internet Conference «Problems and Prospects of the Development of Modern Science in the Countries of Europe and Asia»]. Pereiaslav, pp. 55-57. [In Ukrainian].

15. Tronko, P. (1988). Istorychne kraieznavstvo na Ukraini. Dosvid, problemy, perspektyvy [Historical regional studies in Ukraine. Experience, problems, prospects]. *Pamiatnyky Ukrainy. Informatsiino-metodychnyi biuleten Ukrainskoho tovarystva okhorony pamiatok istorii ta kultury* – Monuments of Ukraine. Informational and methodological bulletin of the Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments, no. 1, pp. 54-56 [In Ukrainian].

16. Strelskyi, H., & Abaimov, V. (1979). Oseredky patriotychnoho vykhovannia uchniv [Centers for patriotic education of students]. *Pamiatnyky Ukrainy. Informatsiino-metodychnyi biuleten Ukrainskoho tovarystva okhorony pamiatok istorii ta kultury* – Monuments of Ukraine. Informational and

methodological bulletin of the Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments, no. 3 (41), p. 49 [In Ukrainian].

17. Tronko, P. (1986). Okhroniati i prymnozhuvaty [Protect and multiply]. *Pamiatnyky Ukrainy. Informatsiino-metodychnyi biuleten Ukrainskoho tovarystva okhorony pamiatok istorii ta kultury* – Monuments of Ukraine. Informational and methodological bulletin of the Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments, no. 4, pp. 4-7 [In Ukrainian].

18. (1987). Khronika [Chronicle]. *Pamiatnyky Ukrainy. Informatsiino-metodychnyi biuleten Ukrainskoho tovarystva okhorony pamiatok istorii ta kultury* – Monuments of Ukraine. Informational and methodological bulletin of the Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments, no. 3, p. 29 [In Ukrainian].

Рецензенти:

Н. Б. Щебетюк, д. і. н.;

Т. М. Підгайна, к. і. н.

Надійшла до редакції: 20.02.2024 р.